

Лекція 3

ТЕМА: ЗЛОЧИННІСТЬ ТА ЇЇ ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

3.1. Поняття злочинності

Різнобічний інтерес до злочинності цілком зрозумілий, оскільки складність і значимість цієї проблеми для суспільства надто велика. Ті мислителі і вчені, які розглядали людське суспільство як таке, що постійно удосконалюється, говорили про можливість ліквідації злочинності. Народжувалися утопічні ідеї Т. Мору, Т. Кампанелли та ін., які обіцяли суспільству життя без злочинів. І, навпаки, інші мислителі думали, що суспільства без злочинів бути не може, що злочинність - явище, "властиве всякому здоровому суспільству" (Дюркгейм).

Відразу ж слід визначити, що в юридичній літературі існує декілька визначень злочинності. Найбільш загальне визначення укладається в наступному: "Злочинність — це виникле в експлуататорських суспільно-економічних формаціях класово-обумовлене, історичне минуше, мінливе, соціально-правове явище антагоністичного характеру, що включає в себе сукупність усіх злочинів, вчинених у цьому суспільстві й у цей період, і характеризується кількісними (динаміка, стан) та якісними (структура, характер) показниками".¹

Подібні визначення злочинності можна знайти в підручниках з кримінології, виданих у 1966, 1968, 1970, 1979 роках.

Вважається, що ці визначення не є безперечними, а тому вимагають уточнень.

¹ Курс советской криминологии. — М., 1985. — С. 138.

Стосовно класового характеру злочинності. Відповідно до марксистської доктрини в первісному суспільстві панували гармонія інтересів роду й авторитету старійшин. Інші думки можна знайти в інших авторів. Марк Косвен бачив джерела насильницьких злочинів у первісному інстинкті кровної помсти, що забезпечує виживання індивіда, але переходить у війну “всіх проти всіх, безмежну і нещадну, що супроводжується взаємним грабежем і знищенням майна, переходить з покоління в покоління”.¹ І лише повільно, із застосуванням сили руйнується каральна практика, вона віднімається у ворогуючих груп і передається в руки створеної державної влади.² Але і після цього, як писав відомий російський юрист Н.С. Таганцев, “... завжди і скрізь відбувалися і відбуваються діяння..., визнані злочинними. Закінчуються кроваві війни, примирюються народи, але немає кінця боротьбі людства з цим дрібним, але непереможним ворогом. І неможливо передбачити той час, коли караюча державна влада в світі перекує свої мечі в плуги і не заспокоїться”.³

Автори цитованого визначення злочинності, ймовірно, вірили в реальність завдання викорінення злочинності з життя суспільства в історично оглядний термін. Так було записано і в Програмі Комуністичної партії. Один із творців цієї програми, М.С. Хрущов, сподівався дожити до того дня, коли йому доведеться пожати руку останньому в країні в'язню...” Весь хід світової історії, — як справедливо відзначає А.Ф. Зелінський, — свідчить про зворотне: злочинність росте не лише в країнах з нестабільною економікою, але й у процвітаючих західних демократіях. Тому теза про “історично минушу” злочинність... — явна манілівщина”.⁴

Говорити про злочинність як соціально-правове явище, значить займатися тавтологією. Відомий литовський кримінолог Ю.Д. Блувштейн охарактеризував це формулювання висловом “логічний монстр”. І справді, це словосполучення позбавлене змісту. Все правове, тобто врегульоване правом, є соціальним, оскільки правова норма — різновид соціальних норм.

Згадка про показники наприкінці цитованого визначення злочинності уявляється зайвим, оскільки не містить ознак обумовленого поняття: всі масові об'єкти мають свої параметри.

¹ Косвен М. Преступление и наказание в догосударственном обществе. — М., Л., 1925. — С. 25

² Косвен М. Указ. соч. — С. 11

³ Зелінський А.Ф. Кримінологія: Курс лекцій. — Харьков, 1996. — С. 19

⁴ Цит. по: Кримінологія: Учебник. — Киев — Донецк, 1997. — С. 12 — 13.

Так усе-таки — що таке злочинність? “Соціальна патологія, що має високий ступінь суспільної небезпеки”, — відповідає московський кримінолог Е.Ф. Побігійло. “Масовий прояв деструктивності в поведінці людей, що виражається в системі передбачених кримінальними законами діянь, скоєних на даній території чи серед членів певних соціальних груп протягом одного року чи якоїсь його частини”, — говорить проф. А.Ф. Зелінський. “Хвороба духу”, — вважав письменник А.Г. Мединський, який присвятив свою творчість художньому дослідженню проблем злочинності.

Підсумовуючи сказане, підставно було б запропонувати таке визначення злочинності: злочинність — це соціальне, історично-мінливе, відносно масове, стійке, самодетермінуюче, суспільно небезпечне явище, що включає в себе сукупність усіх злочинів, вчинених у певному суспільстві й у певний період.

Таким чином, злочинність є збірним поняттям. Однак вона не є абсолютно однорідним явищем. У реальній дійсності злочинність характеризується як досить строката сукупність різних актів індивідуальної злочинної поведінки. Спробуємо більш детально розкрити зміст поняття “злочинність”.

1. Злочинність — не механічна безліч, яка об'єднує в собі конкретні злочини, а соціальне явище, котре як підсистема входить у систему відповідного суспільства і світового співтовариства в цілому. Вона соціальна за походженням, суб'єктами злочинів, потерпілими громадянами, суспільством і державою, за причинами та умовами.

Вперше нагальну важливість соціальних умов, соціальної детермінації підкреслив згадуваний нами раніше знаменитий у той час астроном і математик Адольф Жак Кетле. Виступаючи 9 липня 1831 року на засіданні бельгійської Королівської академії наук у Брюсселі, він заявив у своїй доповіді: “Ми можемо розрахувати заздалегідь скільки індивідів почервонять руки в крові своїх громадян, скільки осіб стане шахраями, скільки отруйниками майже так, як заздалегідь можна вирахувати, скільки чоловік народиться, а скільки помре... Ось перед нами рахунок, за яким ми платимо з жахаючою регулярністю — в'язницями, ланцюгами і шибеницями”.¹

Не випадково Маркс і Енгельс, дотримуючись принципу єдності історичного і логічного, сформулювали соціологічне по-

¹ Цит. по: Кримінологія: Учебник. — Киев — Донецк, 1997. — С. 12 — 13.

няття злочину раніше юридичного. Їхнє визначення злочину як боротьби ізольованого індивіда проти пануючих відносин, які не включають правових ознак.¹

Об'єктом злочину, на думку Маркса і Енгельса, є суспільні відносини, що панують у певній соціально-економічній формації.

Друга соціологічна ознака злочину - специфічний спосіб зазіхання на сформований соціальний порядок, яким охоплюються лише ті дії, що об'єктивно порушують чи можуть порушити пануючі суспільні зв'язки і ті, які вони позначили словом "боротьба".

Третя соціологічна ознака злочину розкриває особливості суб'єкта суспільно небезпечного діяння. За словами Маркса і Енгельса, нею є ізольований індивід. Ця ознака дозволяє відрізнити злочин як зазіхання окремої людини на пануючі відносини від злочинності, як масового явища.

2. Злочинність має правову характеристику. Середовище злочинів, що її складають, визначається кримінальним законодавством. Тому декриміналізація чи криміналізація тих чи інших діянь істотно впливають на всі її показники.

Держава як виразник інтересів пануючого класу прагне відгородити ці інтереси за допомогою права. Саме право формує поняття злочинного, немов "вибираючи" з реального життя ті соціальні явища, що наносять найбільшої шкоди суспільним відносинам. "Право, — писав Маркс, — це зведена в закон воля пануючого класу" і далі: "Право може не тільки карати за злочини, але і видумувати їх".²

Кримінально-правова властивість злочинності перешкоджає заміні поняття і явища злочинності певною "поведінкою, що відхиляється", що доволі часто вживається у кримінології, особливо в закордонній. Що є злочинним, визначає винятково кримінальний закон. Не існує "власне кримінологічних" понять злочинів. Тому спроби внести кримінологічні категорії в КК (наприклад, у вигляді норм про організовану чи професійну злочинність), так само як і створити відмінні від кримінально-правових поняття злочинів (наприклад, так званий кримінологічний рецидив чи корупція), не перспективні.

Кримінологія, відштовхуючись від діючого кримінального законодавства в розумінні окремих злочинів компонентів зло-

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — Т. 3. — С. 323.

² Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — Т. 13. — С. 516.

чинності, розкриває свою проблематику — рівень, структуру, динаміку злочинності.

3. Історична мінливість злочинності адекватно прослідковується в кримінальному законодавстві різних соціально-економічних формацій і режимів влади. У нас лише протягом двадцятого століття кримінальне законодавство кардинально змінювалося відповідно до політичних і соціально-економічних революцій, а також режимів влади не менш п'яти разів: у період воєнного комунізму, непу, державно-партійного монополізму і тоталітаризму, початку демократизації суспільства в 1950-х роках, коли були прийняті Основи карного законодавства Союзу РСР і республік 1958 року і КК республік 1959-1961 р.м., у пострадянський період початку 1990-х років, коли з'являється кримінальний ринок і кримінальне законодавство, що намагається з ним боротися (кілька офіційних проектів КК).

4. Злочинність як соціальне явище має відносну самостійність. Кожна країна має свої особливості, зокрема національні, свої звичаї, побут, релігію. Все це визначає і специфічні форми боротьби зі злочинністю, виховну роботу з людьми.

5. Злочинність на відміну від окремого злочину, має властивість самодетермінації, тобто самовідтворення, що особливо характерне для злочинності неповнолітніх, рецидивістів і т.п.

6. Непохитність стосовно до злочинності означає, що не слід очікувати різкої зміни в її структурі і через певні, короткі проміжки часу (місяць, квартал, рік). Такі, відносно, масові явища не можуть змінюватися настільки швидко. Різкі коливання в деяких показниках скоріше свідчать про неточності обліку, ніж про реальні зміни в стані цього явища.

3.2. Кількісні та якісні показники злочинності

Злочинність у цілому поділяється на два основних види: первинний (сукупність первинних злочинів) і рецидивний (сукупність повторних злочинів). Кожний з названих видів розпадається на два інші — злочинність чоловіків і злочинність жінок. При подальшій класифікації злочинність чоловіків і злочинність жінок поділяються, у свою чергу, на злочинність дорослих і неповнолітніх. Кожний з цих видів характеризується як кількісними, так і якісними показниками. Зупинимось на них детальніше.

а) рівень злочинності характеризує її за кількісними параметрами, відповідаючи на питання, скільки скоєно, зареєстровано злочинів, засуджено злочинців. Він вимірюється абсолютними показниками і відносними коефіцієнтами злочинності чи виявлених (засуджених) осіб на 100 тис. населення, а точніше на 100 тис. осіб, що досягли віку кримінальної відповідальності, тобто 14 років.

Таким чином, рівень злочинності – це кількість злочинів, вчинених у тих чи інших адміністративно-територіальних одиницях за певний період часу (квартал, півріччя, рік і т.ін.).

Іноді в юридичній літературі кількість злочинів і число осіб, що їх скоїли, називають “станом”. Так, наприклад, у досить солідному курсі кримінології, виданому в 1985 р., і не менш солідній монографії І.І. Карпеця з проблем злочинності, станом злочинності слід вважати кількість зареєстрованих злочинів, адже стан – це кількісний показник злочинності.¹

Тим часом з часів Арістотеля це поняття охоплює загальні оцінки, якісні та кількісні. Арістотель писав у своїй “Метафізиці”: “Мінливим станом в одному розумінні називається якість, у відношенні до якого можливі зміни...а в іншому розумінні – так називаються вже реальні процеси чи зміни у сфері цих властивостей”.² Та й з погляду загальної теорії статистики цю ознаку все-таки варто позначати терміном “рівень”. Статистична наука, як відомо, під рівнем якого-небудь соціального чи економічного явища розуміє його розмір (обсяг, величину), досягнутий у певний період чи до певного моменту часу.³

Стан злочинності – це збірне, комплексне поняття, що виражає її кількісно-якісну характеристику – рівень, структуру, динаміку, ступінь латентності.⁴

Рівень злочинності складається з трьох основних показників: зареєстрованих злочинів (сюди входять розкриті і нерозкриті злочини); судимості (кількість звинувачувальних вироків, що вступили в силу, і засуджених за ними осіб); латентної злочинності, тобто незареєстрованої злочинності. Останню не слід плутати з нерозкритими злочинами, тому що вони зареєстровані.

¹ Див.: Курс советской криминологии. – М., 1985. – С.96; Карпец И.И. Проблема преступности. – М., 1969. – С. 109.

² Аристотель. Метафизика. – М., 1934. – С. 99.

³ Див.: Общая теория статистики. – М. 1985. – С. 265.

⁴ Див.: Курс советского уголовного права. Часть Общая. – М., 1982. – С. 65; Стручков Н.А. Преступность как социальное явление. – Л., 1979. – С. 15.

б) рівень, структура і динаміка злочинності визначається не тільки в абсолютному вираженні, але обов’язково в коефіцієнтах на 100 тис. чоловік населення. Через різкі перепади у динаміці злочинності доцільно давати пояснення їх джерелам – зміні законодавства чи соціально-економічним причинам і умовам.

Дехто з авторів вважає, що для характеристики злочинності великий інтерес становлять чотири коефіцієнти: 1) показник інтенсивності злочинності, тобто відношення числа зареєстрованих злочинів до чисельності населення. Для більш точного визначення коефіцієнта злочинності варто враховувати не все населення, а лише ті вікові групи, представники яких можуть бути притягнуті до відповідальності за злочин відповідно до діючого кримінального законодавства. Досить часто під час розрахунків виключаються не лише діти, а й “пристаріла” частина населення, оскільки на долю цих осіб припадає дуже незначна частина тих, хто скоїв злочини.

Загальна формула визначення коефіцієнта злочинності має такий вигляд:

$$ДО = \frac{П \times 100 \text{ тис.}}{Н(14 - 60 \text{ років})}$$

де: *П* – абсолютне число злочинів; *Н* – чисельність населення, що проживає на території.

Таким чином, коефіцієнт злочинності показує, скільки злочинів приходить на 100 тис. населення.

При розрахунку й оцінці коефіцієнта злочинності в кримінологічних цілях необхідно довідатися про деякі статистичні, демографічні й інші дані.

1. Злочини, взяті за якийсь певний період, являють собою інтервальні ряди, які характеризують сумарну динаміку діянь, що відбуваються протягом усього року. Неточності в цьому показнику можуть бути пов’язані лише з неповною інформацією і недобросовісним відношенням до реєстрації злочинів.

2. Чисельність населення це моментальний цикл, що характеризується лише на певну чітко визначену дату. На початку року чисельність населення одна, у середині – друга, а наприкінці третя. Коефіцієнт, розрахований на кількість населення станом на

початок року, здебільшого, буде завищеним. Він буде більш адекватним, якщо його розрахувати на чисельність населення кінця року чи на середньорічну чисельність населення на початку та в кінці року.

3. Демографи розрізняють населення постійне і наявне. Це має особливе значення для регіонів і високих рівнів тимчасового населення. При розрахунку коефіцієнта злочинності цього не можна не враховувати, оскільки у великих містах значну частину злочинів вчиняють тимчасові жителі.

4. Кримінальна відповідальність в Україні настає з 14 років (за обмеженим колом діянь), а з 16 років — за всі злочини. Питома вага неповнолітніх до 14 років у середньому в світі складає близько 35 % усього населення. У країнах з високою народжуваністю частка цих підлітків понад 40 %, а з низькою сягає 20%.¹ При порівнянні різних за народжуваністю регіонів (країн) коефіцієнт злочинності бажано розраховувати на населення, яке досягло віку кримінальної відповідальності, наприклад з 14 років і більше. У іншому випадку в регіоні з високою народжуваністю кількість злочинів на 100 тис. населення фактично буде заниженою, оскільки діти до 14 років не є суб'єктами злочинів і до кримінальної відповідальності не притягуються. В порівнянні з країнами де кримінальна відповідальність настає з раннього віку (10, 12, 14, 16 років), така рекомендація майже нездійсненна. За таких умов розглянутий коефіцієнти міжнародних порівняннях, здебільшого проводиться з розрахунку на все населення.

5. Замість загальної кількості врахованої злочинності при розрахунку коефіцієнта може бути взята загальна кількість розкритих злочинів, виявлених правопорушників, попередньо заарештованих усіх засуджених, засуджених лише до позбавлення волі, ув'язнених та ін. У цьому випадку ми маємо справу з кількістю розкритих злочинів на 100 тис. жителів, та кількістю виявлених правопорушників за тією ж чисельністю населення і т.ін. При розрахунку коефіцієнта ув'язнених необхідно звернути увагу на їх кількість в місцях позбавлення волі, що також зображає свій моментальний цикл: на початку року вона може бути однією, а наприкінці іншою. При розрахунках коефіцієнта зазвичай бе-

¹ Лунев В.В. Преступность // Криминалогия: Учебник / Под ред. В.М.Кудрявцева и В.Е. Еминова. — М., 2000 г. — С.81.

реться число ув'язнених, які знаходяться в місцях позбавлення волі станом на 31 грудня аналізованого року чи середнє арифметичне число даних на початок та кінець року.

6. Коефіцієнт злочинності може бути розрахований відносно неповнолітніх, жінок, чоловіків, раніше засуджених, безробітних, студентів, військовослужбовців та інших груп населення за тією самою формулою. Тільки в цьому випадку символ «П» буде означати число злочинів, вчинених досліджуваною групою громадян, а символ «Н» — загальну кількість громадян даної категорії в країні, регіоні, місті.

У кримінологічній літературі коефіцієнт злочинності звичайно ідентифікується з інтенсивністю злочинності (інтенсивність — від лат. *intensio* — напруга, посилення), який дійсно є одним з базових її показників. Деякі автори вважають коефіцієнт злочинності коефіцієнтом інтенсивності злочинності¹, або відносною величиною інтенсивності².

У кримінологічній літературі досить часто вживається такий кількісний показник, як **індекс злочинності**. Його також часто ідентифікують з коефіцієнтом злочинності.

У широкому розумінні слово «індекс» (від лат. *index* — показчик, список, реєстр) означає будь-який узагальнюючий показник, що характеризує досліджуване явище. У статистиці, особливо економічній, де індекси мають найширше поширення, і найчастіше розуміються як узагальнюючі показники двох чи більше сукупностей, що складаються з елементів, які не піддаються підсумовуванню. Наприклад, не можна підсумовувати тонни бавовни з тоннами заліза, нафти, зерна, ціни різних товарів тощо, але є велика необхідність у сумарній характеристиці загального обсягу виготовленої продукції чи в зведеній характеристиці динаміки загального рівня, чи під час продажу різних товарів, акцій з різними цінами. У таких чи аналогічних випадках у валютних розрахунках, спеціально розроблені показники — індекси і поділяються на індивідуальні, групові, агресивні (сукупні), обчислюються в частках, відсотках, в кількості разів, коефіцієнтах.³

¹ Див.: Бабаєв М.М., Быков Л.А., Звирбуль В.К., Кузнецова Е.В. Изучение преступности. — М., 1973. — С.21; Шнайдер Г.Й. Криминалогия / Пер. с нем. — М., 1994. — С.163 — 164.

² Див.: Кайзер Г.Криминалогия / Пер. с нем. — М., 1979.— С.168.

³ Див.:Казинец Л.С. Теория индексов.— М., 1963г.

а) показник злочинної активності населення, тобто відношення кількості осіб, що скоїла злочини, до чисельності населення криміногенного віку. Цей показник дає можливість визначити, яку кількість злочинців у середньому забезпечує досліджувана група населення криміногенного віку.

$$ДО = \frac{Л \times 100 \text{ тис.}}{Н(14 - 60 \text{ років})}$$

де: $Л$ – абсолютне число злочинців; $Н$ – чисельність населення, яке проживає на території.

Для того, щоб більш точно дослідити окремі види злочинності чи осіб, що їх вчиняють, в статистичних дослідженнях, як вже говорилося, користуються спеціальними коефіцієнтами. Сутність спеціального коефіцієнта полягає в тому, що він характеризує рівень злочинної активності у різних видах злочинності (первинна, рецидивна, корислива і т.ін.), за особами, що скоїли злочини (дорослі, неповнолітні, чоловіки, жінки і т.ін.), за територіальним поділом (міська, сільська і т.ін.). У зв'язку з цим у чисельнику формули враховується необхідний вид злочинності, чи особа, що скоїла злочин, а в знаменнику не все населення, що проживає на даній території, а лише те, що нас цікавить.

б) показник криміногенної активності злочинців, тобто відношення кількості злочинів до числа осіб, що їх скоїли. Цей показник демонструє інтенсивність множинності злочинів, тобто вказує на кількість злочинів, скоєних у середньому кожним із злочинців, що характеризує їхню криміногенну активність.

$$ДО = \frac{П \times 100 \text{ тис.}}{Л}$$

де: $П$ – абсолютне число злочинів; $Л$ – абсолютне число злочинців.

в) показник злочинів, що характеризує одним числом ступінь їхньої суспільної небезпеки.

Стаття 65 КК розрізняє характер і ступінь суспільної небезпеки скоєного злочину. Характер суспільної небезпеки злочину

являє собою не індивідуальну ознаку окремого конкретного діяння, а загальну ознаку всіх злочинів цього виду, наприклад розкрадання державного майна.

Ступінь суспільної небезпеки злочину визначає вагомість скоєного злочину, що являє собою індивідуальну ознаку даного конкретного злочину і повинна враховуватися поряд з характером суспільної небезпеки цього виду злочинів.

Як показують дослідження цілої плеяди авторів (Ю.Д. Блувштейн, С.Е. Віцин, Г.Н. Забрянський та ін.), кращим критерієм, за яким оцінюється порівняльний ступінь вагомості окремих злочинів, варто вважати санкції карного закону. Але якою мірою застосовувати покарання – реальною, визначеною судом конкретній особі, чи абстрактною, встановленою санкцією тієї статті, яка кваліфікує цей злочин? Тут думки вчених розходяться. Є переваги і недоліки в кожному з цих підходів. Реальна міра покарання, безумовно, відображає дійсний ступінь суспільної небезпеки цього злочину. Виходить, у мірі покарання, призначеній судом, враховуються, принаймні, три обставини: ступінь суспільної небезпеки злочину, особа злочинця й умови, у яких було скоєно злочин. Однак, з огляду на те, що практика судів у різних країнах різна навіть за однорідними злочинами, міри покарання, встановлені карним законодавством, зовсім різні, оцінка ступеня суспільної небезпеки злочину вимагає певних виправлень.

Інша проблема обліку ступеня суспільної небезпеки злочинів – порівняльні оцінки різних видів покарань. З цього приводу в юридичній літературі висловлено ряд припущень. Так, наприклад, ще А.С. Шляпочников пропонував ввести умовні вимірники, взявши за одиницю відліку (бал) – 1 рік позбавлення волі. Тоді 2, 3, 5, 8, 10, 15 років будуть відповідати 2, 3, 5, 8, 10, 15 одиницям (балам). Визначену в такий спосіб оцінку ступеня суспільної небезпеки кожного окремого злочину за призначеним судом покаранням називається індивідуальним індексом.

З введенням у дію КК України 2001 р. змінилися визначення тяжкості злочинів, оскільки в КК наведено категоризацію злочинів (ст. 12 КК), де всі дані передбачені КК у залежності від характеру їхнього ступеня суспільної небезпеки діяння поділені на чотири категорії самим законодавцем: злочини невеликої тяжкості, злочину середньої тяжкості, тяжкі злочини, і особливо тяжкі злочини. Їх розмежування формалізовано за максимальною мірою покарання, передбаченою КК. До першої категорії відносять дія-

ня, за скоєння яких покарання не перевищує двох років позбавлення волі, до другого — п'ять років, до третього — десять років, до четвертого понад десять років позбавлення волі. Якщо виходити з міри покарань за максимальним терміном, то для четвертої категорії це буде п'ятнадцять років (максимальний термін позбавлення волі передбачений ст.63 КК). Перейіменовуючи роки в бали, ми одержимо єдиний для всієї країни (це найважливіша умова порівняння) нормативний критерій оцінки різних злочинів за їх суспільною небезпекою (вагою). І це буде їхнім індивідуальним індексом, на основі якого можуть розроблятися інші види індексу.

Для розрахунку індексу ваги сукупності злочинів наведемо спрощений умовний приклад. Припустимо, у місті N у 2001р. було скоєно 30 умисних вбивств (ч.ч.1, 2 ст. 115 КК), 15 зґвалтувань (ч.ч. 1, 2 ст. 152 КК), 200 хуліганських вчинків (ч.3 ст. 296 КК), 40 розбійних нападів (ч.2 ст.187КК) і 100 крадіжок (ч.2 ст.185КК), а в 2002 р. було скоєно ті самі діяння, але в іншій кількості: 25, 20, 250, 30, 150 відповідно. Добуток числа скоєних злочинів за видами їх балами (індивідуальним індексом) зображує умовний показник числа злочинів, який можна назвати видовим індексом.

$$I_{mn} = \frac{\sum P_m \times U_m}{\sum P_b \times U_m}$$

де: I_{mn} — індекс ваги злочинів; $\sum P_m$ — сума злочинів поточного періоду (за даними на 2002 р.); U_m — бали ваги злочинів (вони повинні бути одні і для поточного, і для базового періоду); $\sum P_b$ — сума злочинів базового періоду (за даними на 2001р.).

Підставивши у формулу наші умовні дані, ми одержимо бажаний індекс

$$I_{mn} = \frac{25 \times 15 + 20 \times 10 + 250 \times 5 + 30 \times 10 + 5}{30 \times 15 + 15 \times 10 + 200 \times 5 + 40 \times 10 + 100 \times 5} = \frac{2675}{2500} = 1,07,$$

чи 100,07 %.

Отриманий показник означає, що в 2002 р. індекс ваги злочинів підвищився в порівнянні з аналогічним показником 2001 р. на 0,7 (або 7%), хоча число скоєних злочинів у 2002 р. збільшилось з 385 до 475, тобто на 23,4%.

Використання індексу злочинів для просторових і тимчасових порівнянь допоможе більш об'єктивно оцінити реальну криміногенну ситуацію в країні, регіоні, у місті та будь-якому іншому населеному пункті, сприятиме ефективності в боротьбі з нею з боку правоохоронних органів.

У США, наприклад, індексом іменують 8 видів серйозних злочинів (просте і умисне вбивство, зґвалтування, грабіж, напад при обтяжуючих наслідках, крадіжка зі зломом, злодійство — крадіжка, крадіжка автомашини, підпал), що як сказано у посібнику зі складання єдиної форми звітності про злочини, «служать показниками досвіду оцінки криміногенної обстановки в країні»¹.

Питома вага злочинності — це процентне співвідношення шуканої частини злочинності до її загального показника.

$$П.в. = \frac{П(Л) \times 100\%}{загальний показник (П)}$$

г) динаміка злочинності — це тимчасовий рух злочинності у бік росту, зниження, або стабілізації.

Безліч детермінант, що впливають на динаміку злочинності, групуються за механізмом дій і змістом на три підсистеми:

1. Правову, тобто законодавчу і правозастосовну.
2. Соціально-демографічну.
3. Соціально-економічну, політичну, управлінську.

Правові детермінанти — законодавчі і правозастосовні. Розширення або звуження сфери кримінальної відповідальності, криміналізація і декриміналізація діянь неминуха, оскільки злочинність — кримінально-правове явище, впливає на зміну рівня злочинності. Послаблення боротьби зі злочинністю, штучна латентність також позначаються на динаміці злочинності.

Демографічні зміни чинять не причинний, а функціональний вплив на рівень злочинності. Наприклад, низька питома вага злочинності серед неповнолітніх у 1958 р. становила 5% — це зумовлено тим, що серед населення помітно скоротився прошарок злочинності неповнолітніх через війну.

¹ Цит. по: Лунеев В.В. Указ. работа. — С.86.

Істотні причинно – зумовлюючі впливи на злочинність і її динаміку, звичайно, створюють економічні, соціальні, політичні, управлінські детермінанти.

Динаміка рівня злочинності, здебільшого, виражається у відносних показниках, у відсотках, розрахованих або до першого, як його називають базового, року (нерухома база), або до попереднього (ланцюговий спосіб, рухлива база), що приймаються за 100%.

Динаміка рівня злочинності, вираженого в абсолютних та іменувальних числах, найчастіше викладається в ідеї статистичного іменного ряду за роками періодів. Однак динаміка злочинності в такому вигляді розглядаються рідко: абсолютні показники громіздкі, і їхнє зіставлення за роками вимагає відповідних розрахунків, які є мінімально предметні. Динаміка злочинності, виражена у відсотках, більш зрозуміла і наочна. Крім того, переведення абсолютних показників у відносні (у відсотки, коефіцієнти, рази) дає можливість сприяти динаміці рівня злочинності за різними великими і малими країнами, регіонами, адміністративно-територіальними одиницями. В абсолютних показниках дуже важко зіставити динаміку злочинності, яка в одній країні може обраховуватись мільйонами, а в іншій – сотнями. Але якщо дані про злочинність базового року в тій чи іншій країні прийняти за 100%, то порівнюваність темпів росту і зниження злочинності стане достатньою.

Особливе місце в динаміці злочинності займають зміни в рівні латентної злочинності. Ріст питомої ваги латентної злочинності (незаявленої, неврахованої, невстановленої) є серйозним симптомом погіршення кримінальної обстановки в країні чи регіоні.

г) структура злочинності – це її якісна характеристика, яка обумовлена характером і ступенем суспільної небезпеки злочинів, що до неї відносяться і вимірюється співвідношенням груп злочинів. Від структури злочинності, залежить і «напрямок головного удару» у боротьбі з нею. У виділенні структур злочинності існують такі підходи:

1. Структуру злочинності можна розглядати за об'єктами злочинного зазіхання і психічного відношення винного до вчиненого (за статтями КК, та навмисні і необережні).

2. Грунтуючись на розходженнях за ступенями суспільної небезпеки діянь, що її утворюють (тяжкі, менш небезпечні, що не представляють великої суспільної небезпеки).

3. За ознаками особи винного (чоловіча, жіноча, неповнолітніх, дорослих, первинна і рецидивна тощо).

Характер злочинності визначається кількістю найбільш небезпечних злочинів у структурі злочинності, а також тим, яка характеристика особи тих, хто скоює злочини.

Аналіз якісних ознак за тривалий період допомагає розкрити реальні тенденції і закономірності злочинності. Показники злочинності в різних країнах різні. Це залежить від правових систем, організації, повноти обліку злочинів, причин злочинності й інших обставин. Наприклад, у розвитих країнах Північної Америки і Західної Європи число злочинів на 100 тис. жителів коливається в межах 6 – 8 тис. і більше, а злочинів, що розвиваються, близько 2-х тис. Проте в останніх дуже високий рівень умисних вбивств та інших насильницьких діянь, а в перших – крадіжок та інших корисливих злочинів. Високий рівень кримінального насильства робить злочинність більш небезпечною за своїм характером, ніж злочинність з високим рівнем майнових діянь. Для оцінки деяких структурних показників кримінології використовують допоміжний коефіцієнт ураження злочинністю різних груп і прошарків населення. Даний показник являє собою відносину питомої ваги злочинців з певної категорії громадян до всіх громадян даної категорії в структурі населення. Наприклад, жінки в 2001 р. в Україні скоїли 82 тис. 500 злочинів. У структурі виявлених правопорушників це складає 14,7%. Питома вага всіх жінок у структурі населення дорівнює 53%.

Коефіцієнт ураження злочинністю:

- жінок дорівнює $14,7 : 53 = 0,3$;
- чоловіків $85,3 : 47,0 = 1,8$; що в 6 разів вище.

Аналогічним чином можна розрахувати даний коефіцієнт стосовно до неповнолітніх, безробітних, жителів міст, сіл, студентів і т.ін.

4. Географія злочинності – це розподіл її за різними регіонами (територіями) країни, області, району, міста.

Німецький учений Шнайдер вважає, що географія злочинності – це наука, що займається проблемами просторово-тимчасового розподілу девіантності, делінквентності у злочинності (місця злочинів, місця проживання злочинців) у світі, у частинах світу, у державах, великих містах, портових містах, міських районах (наприклад, у районах нетр), в сільській місцевості. Вона вив-

чає також проблеми наявності почуття безпеки, наприклад, про страх населення перед злочинністю, проблеми відношення до карної юстиції, ризиків стати жертвою злочинів. А також з'ясовує вплив соціальної структури того чи іншого району на рівень і характер злочинності, установлює межі і напрямки переміщення злочинців (від місця проживання до місця злочину і назад), вивчає регіональні розходження в реакціях на злочинність¹.

Досвід роботи правоохоронних органів показує, що нерівномірність рівнів і динаміки у регіонах зумовлюється:

- конкретними соціальними умовами того чи іншого регіону;
- його економічною характеристикою;
- національним складом і структурою населення;
- ослабленням соціального контролю за поведінкою людей;
- рівнем культурно-виховної роботи, організації дозвілля;
- рівнем організації роботи з попередження правопорушень;
- впливом активності Сонця, а також інших геокосмічних явищ. Помічено, що спустошливі заколоти, ворожі навали, епідемії страшних хвороб, війни і революції на Русі повторювалися через 400 років, і черговий строк минає на початку нового століття².

5. Екологія злочинності на відміну від географії злочинності досліджує взаємодію середовища, клімату, природного ландшафту, рослинного світу, структури будівництва — з однієї сторони і людських переживань (віктимізація — страх перед злочинністю) і злочинної поведінки — з іншої. Людина — істота, що живе в просторі, яка раз по раз вступає в конфлікт з районом, в якому мешкає, особливо зі своїм найближчим соціальним оточенням. Середовище і поведінка — це дві частини соціальної структури і соціального процесу, що знаходяться в тісному взаємозв'язку, в яких виникає злочинна віктимізація, страх перед злочинністю.

Звичайно, сама система забудови міст, зазвичай, не є безпосередньою причиною злочинності, але вона може сприяти росту таких настроїв, що приведуть до розпаду територіальної громади і тим самим — до втрати неформального контролю.

Сучасне місто — багатооке чудовисько, як назвав його Бальмонд. Є навіть таке поняття - міська хвороба. Жителі сіл про неї

¹ Шнайдер Г.Й. Кримінологія. Пер. с нем. — М., 1994. — С. 201 — 202.

² Чванов М. Время концов и начал. // Лит. газ. — 1991. — 7 августа.

поняття не мають. Хвороба ця виявляється по-різному. Характерні ознаки: туга, непевність, напруженість, страх, схильність до істерії, до непередбачених, здебільшого, агресивних учинків. Однак варто відзначити, що не всі міста в цьому відношенні однакові. У старих, добре збережених містах, де є на що подивитися, злочинність дедалі менша, ніж у сучасних мегаполісах, вибудованих зі скла і бетону.

6. Топографія злочинності зосереджена на аналізі місць злочину, що можуть знаходитися як у середині будинків так і в квартирах, і у магазинах, і у готелях, і у клініках.

Географія, екологія і топографія злочинності мають на меті допомогти міліції (поліції) більш ретельно планувати організацію і використання своїх сил та засобів, і діють в інтересах такої забудови міського простору і його архітектоніки, що сприяли б попередженню злочинності.

Першими, хто почав кримінально-географічні пошуки, були француз Андре-Мішель Геррі і бельгієць Адольф-Жак Кетле. На основі зібраного і проаналізованого кримінально-статистичного матеріалу за період з 1825 по 1860 р. Кетле наніс на карту Франції дані про приблизний розподіл злочинності по країні. Розходження в інтенсивності злочинів у різних районах він відніс на рахунок неоднакової щільності населення, різниці в рівні життя й виникнення народу, оскільки Кетле зв'язував різну інтенсивність злочинності в окремих районах з моральним рівнем їхнього населення і з різною поведінкою потенційних жертв.

Піонерами-новаторами карної екології стали в 20 — 30-х рр. ХХ ст. Кліффорд Шоу і Генрі Маккей, що провели в Чикаго великі кримінологічні (кримінально-екологічні) дослідження проблем підліткової злочинності. Виявлені тут “райони з підвищеною злочинністю” було розділено на “ділянки, що залучають злочинців” (місця вчинення злочинів), і “ділянки, що вигодовують злочинців” (місця проживання злочинців).

Район, «що годує злочинність», характеризується в такий спосіб. Він відрізняється низькою соціальною єдністю, внутрішні зв'язки в родині, чи громаді на підприємствах виражені слабко. Його жителі мають досить низький соціально-економічний статус. Вони максимально швидко залишають цей район. Квартири в такому районі перенаселені, так що діти і підлітки постійно виштовхуються з рідного дому і значною мірою «соціалізуються»

групами своїх однолітків на вулиці. Жителі «делінквентного» району найчастіше різномірні в етнічному та релігійному плані. Тут зовсім не буває ні парків, ні скверів, тут мало ігрових майданчиків і місць для відпочинку.

Таким чином, виправдані припущення, що райони делінквентності у своєму соціальному розвитку сприяють злочинності (теорія соціальної дезорганізації), що в цьому процесі формуються погляди, які виправдовують протиправність (теорія субкультури), а діти та підлітки в таких районах в процесі соціалізації навчаються злочинним формам поведінки і поглядам (теорія диференціальної асоціації).

3.3. Латентна злочинність

Під латентною злочинністю розуміється сукупність злочинів, не включених під час аналізу злочинності в статистичні дані внаслідок відсутності про них офіційних даних до певного моменту.

Із самого початку кримінологічних досліджень прихована злочинність була «камнем спотикання карної статистики». Були спроби вивести її за межі карної статистики натомість знайти якісь аргументи, щоб не враховувати її. Це вдалося зробити Адольфові Жаку Кетле, він винайшов «закон постійних відносин». Він виходив з того, що між «світлою сферою» (офіційно зареєстрованою злочинністю) і «прихованою сферою» (злочинністю, що залишилася невідомою правоохоронним органам) існує постійне, незмінне співвідношення; коли в якомусь із деліктів «світла сфера» велика, то і «прихована сфера» у них виявляється теж досить великою, а коли в складі злочину «світла» частина мала, тоді настільки ж малою буває і «темна його частина». Однак згодом «закон постійних співвідношень» було визнано помилковим.

Разом з тим емпіричні дослідження, проведені американськими вченими, частково підтвердили висновки Кетле. І пробні проекти дали такі основні результати:

- Прихована сфера невиявлених злочинів удвічі перевищує кількість офіційно зареєстрованих злочинів. Її обсяг у різних видах деліктів у край неоднаковий.
- У великих міських агломераціях насильницькі злочини вчиняються вдвічі частіше, ніж у малих містах чи у сільській місцевості.

У Японії зроблено кілька спроб для визначення величини латентної злочинності (там вона називається «темною цифрою»). Найбільш ефективним, на думку японських кримінологів, у даний час визнано метод, що складається у визначенні пропорції між кількістю заяв, що надходять у поліцію, і потерпілих.

Хоча дослідження питомої ваги поданих заяв носять обмежений характер, через їхню складність, вони все-таки досить ефективні для визначення величини латентної злочинності. Приймавши число зареєстрованих злочинів за 100% та зробивши відповідні підрахунки, японські вчені прийшли до висновку, що загальне число латентних злочинів складає 105%. Якщо всі скоєні злочини розбити за їх конкретними видами, то «темна цифра» виглядатиме так: вандалізм – 2536%, вторгнення в житло – 421%, присвоєння – 395%, шахрайство – 236%, нанесення тілесних ушкоджень – 42% і т.ін. Звідси видно, що реальний обсяг злочинності принаймні в два рази перевищує дані статистики.¹

Таким чином, латентна злочинність не виникає мимоволі; вона є породженням різних обставин, пов'язаних з позицією жертв і довірливим обліком злочинності правоохоронними органами.

У зв'язку з цим у юридичній літературі розрізняють латентність трьох видів: природну, штучну, прикордонну.

Під природною латентністю розуміється сукупність випадків, коли правоохоронним органам факт вчинення злочину не став відомим (наприклад, неповідомлення потерпілих про злочин, хабарництво, розкрадання тощо).

На думку Г.И. Шнайдера, існують певні причини, що стримують від подачі заяв про злочини. Злочинне діяння може стосуватися жертви як співучасника (обопільне заподіяння шкоди). Тому жертва могла бути згодна зі злочинцем. Така жертва може розглядати злочин як малозначну, тривіальну подію. Діяння може не завдати великого збитку, але поставити злочинця в незручне становище, якщо злочин скоєно в близькому для нього середовищі, жертві серед родичів, друзів, знайомих, колег. У жертви немає часу на карний процес, він здається їй занадто обтяжливим, неприємним, не входить до її планів. Вона нічого не виграє від повідомлення (наприклад, у випадку повернення украдених у

¹ Уэда Кан. Преступность и криминология в современной Японии. – М., 1989. – С. 74.

неї речей і примирення сторін). Жертва вважає, що заява пов'язана з непропорційною витратою часу, фінансів і щиросердечних сил. Вона боїться помсти з боку злочинця. Жертва вороже настроєна стосовно поліції, системи карної юстиції (це буває, коли злочин чиняється в колі злочинців).

Штучна латентність — охоплює ті випадки, коли правоохоронні органи, володіючи необхідною інформацією про скоєний злочин, не ставлять його на облік, аби створити видимість благополуччя в боротьбі зі злочинністю.

Латентність прикордонних ситуацій присутня, коли факт злочину виявлено, але за різних обставин він не усвідомлюється злочинцем особою, що його скоїла (наприклад, пожежі, кишенькові крадіжки тощо).

Методи вичислення латентної злочинності:

- аналіз припинених справ чи «відмовних»;
- вивчення суспільної думки про стан латентної злочинності;
- опитування експертів і потерпілих;
- інформація бюро судово-медичних експертиз, ДАІ, медичних установ;
- економічні дані про спожиту електроенергію, воду, сировину, газ при виробництві продукції і т. ін.

Можна виділити такі рівні латентності:

а) низький рівень — це злочини, скоєні очевидно, у результаті чого інформація про них швидко поширюється (вбивства, розбій тощо);

б) середній рівень — це злочини, скоєння яких неочевидно в такому ступені як першої групи. Потерпілі за різними мотивами звертаються в правоохоронні органи в пошуках захисту порушеного права, і не приховують факт злочину;

в) високий рівень — це злочини, скоєння яких у більшості випадків відомо лише злочинцю і потерпілому, причому останній інколи зацікавлений у прихованні самого факту злочину за мотивами сорому, хвороби, помсти і т. ін. (шахрайство, хабарництво, статеві злочини тощо).

Необхідно звернути увагу на те, що латентній злочинності, як частині всієї злочинності, притаманні характерні риси, вона детермінована тими ж причинами й умовами.

3.4. Злочинність і судимість

Осуд винного є передостаннім етапом карного правосуддя, якщо включати в нього відбування покарання. Кількість осіб, що фактично скоїли злочин, виявлених правоохоронними органами, відданих до суду і засуджених, проходячи через систему правосуддя, спадає від стадії до стадії, залишаючись у латентній злочинності, нерозкритих злочинах, у сукупності звільнених від відповідальності, нереабілітуючим обставинам і навіть виправданих. Кількісне зменшення осіб під час проходження через «фільтр» правосуддя і складає сутність коефіцієнта спадання, характеризуючи, з одного боку, рівень гуманності, з іншого — рівень ефективності системи карної юстиції. Чим менша кількість осіб (звичайно, до оптимальної межі) з числа виявлених правопорушників засуджується до реального покарання, особливо до позбавлення волі, тим гуманніше і більш індивідуалізоване правосуддя. І, навпаки, чим більше осіб з числа, що скоїли фактично злочини, буде притягнуто до кримінальної відповідальності і засуджено, тим невідворотніше, результативніше працює система карної юстиції.

Гуманність і ефективність, як ми бачимо, не зовсім в згоді між собою. Маючи різні крапки відліку, вони стикаються на рівні судимості осіб, що скоїли злочин. Теоретично знайти «золоту» середину між ними не просто. У реальному житті їхнє співвідношення ще складніше. У 50–60-х рр. всупереч здоровому глузду число виявлених правопорушень було вище рівня врахованих злочинів, а число засуджених наближалось до числа виявлених осіб. Всі ознаки «надвисокої ефективності» були явні, але по суті це не могло бути узгоджено не лише з гуманністю, але і з законністю. В останні роки ситуація дещо змінилася: між рівнями врахованої злочинності, виявлених правопорушень і засуджених утворилися великі розбіжності («ножиці»), що свідчать про низьку ефективність. Хоча це ще не означає, що вітчизняне правосуддя стало більш гуманним.

Намагаючись статистично співвіднести злочинність і судимість, не зайве нагадати, що це не зовсім порівнянні явища. Злочинність обчислюється фактами, а судимість, як і виявлені правопорушники, в особах.

Розбіжність «кривих» злочинності і судимості, як би їх не розглядати, створюють враження, що зниження правового та соціально-правового контролю над злочинністю зумовлено неадекватною судовою діяльністю.

Ця версія особливо активно підтримувалася і підтримується слідчими органами. Суддів звинувачують у завищеній вимогливості доказу провини, в усуненні від розгляду складних кримінальних справ, у необґрунтованому поверненні на додаткове розслідування, у м'якості вироків, що виносяться, у виправданні небезпечних злочинців і т.ін. Такі факти були і є.

Проте, правовий та кримінально-правовий контроль за злочинністю в країні ослаблений в основному не на стадії судових рішень, а на етапі попереднього слідства і дізнання. Цей висновок підтверджується фактичними даними.

3.5. Стан і основні тенденції злочинності в Україні та інших країнах

Слід зазначити, що вперше за багато десятиліть статистичні дані про стан злочинності в нашій країні (тоді СРСР), були приведені в офіційній пресі в лютому 1988 року.

Статистика показала ріст злочинності, і чималий. Ці дані сьогодні відомі і за бажанням з ними можна ознайомитися. Ось лише деякі цифри по Україні. Якщо в 1986 році було зареєстровано 248,6 тис. злочинів, то в 1991 р. — вже 405,5 злочинів, у 1994 р. — 572,1 тис., у 1995 р. — 641,9 тис. Деякий спад спостерігався в 1996 р. — 617 тис. злочинів, у 1997 р. — 589,2 тис., у 1998 р. — 576 тис., у 1999 р. — 558,7 тис., у 2002 р. — 553,8 тис.

Незважаючи на те, що рівень злочинності в нашій країні на 100 тис. чоловік відносно невеликий (близько 1000 злочинів на 100 тис. чоловік) у порівнянні з найбільш розвинутими країнами (наприклад, у США — понад 5,5 тис. злочинів, в Англії — 7,4 тис., у ФРН — понад 7,5 тис., найменший і стабільний рівень злочинності в Японії — 1,5 — 2 тис. злочинів), це не може нас не турбувати, оскільки росте питомо вага тяжких злочинів (насильницьких злочинів, злочинів росте неповнолітніх, рецидивної злочинності).

Основні тенденції злочинності в Україні:

— кількість врахованих злочинів набагато перевищує число виявлених осіб, що скоїли злочини;

— переважає корислива мотивація більшості злочинів;
— до участі в злочинній діяльності утягується значне число осіб без кримінального минулого;
— росте організована злочинність;
— збільшується число злочинів, зв'язаних з наркотиками;
— сучасна злочинність усе більше стає кривавою і збройною та ін.

ООН двічі проводила узагальнення даних про злочинність — у період з 1970 по 1975 рр. і з 1975 по 1980 рр. У них брали участь 62 держави — члени ООН і дві країни — що не є членами цієї організації. При першому зборі підсумки виглядали так: число злочинців, коефіцієнт злочинності, число затриманих злочинців склали приблизно 900 на 100 тис. населення (по всьому світі). Це число збільшувалося в період з 1970 по 1975 рр. приблизно на 2 % щорічно і зросло за весь цей період на 15 %. Особливо помітно зросла у період 1970 — 1975 рр. чисельність умисних вбивств (на 20 %), крадіжок (на 46 %), злочинів, пов'язаних з наркотиками (на 114 %) і пограбувань (на 179 %). Країни, що розвиваються, мали більш низький показник інтенсивності злочинності (800 на 100 тис. чоловік), ніж промислово розвинуті (1000 на 100 тис.). Злочинність серед жінок росла у всіх країнах швидше, ніж серед чоловіків, причому особливо сильно в індустріальних країнах.

Генеральний секретаріат ООН, розподілив усі злочини за трьома категоріями: а) злочини проти власності; б) злочини проти особи; в) злочини, пов'язані з наркотиками. Найбільш розповсюдженим злочином проти власності у всіх країнах виявилась крадіжка, самими численними злочинами проти особи були злочини, пов'язані з нанесенням тілесних ушкоджень. Однак структура злочинності в країнах, що розвиваються, відрізнялася від структури злочинності в розвинутих. Так, якщо в країнах, що розвиваються, 43 % відносилися на злочини проти особи, а 49 % — на майнові, то в розвинутих промислових країнах це співвідношення складало 10 % і 82 % відповідно.

Крім уже наведених даних, інформація отримана ООН, підтвердила раніше зроблений висновок, що в міру економічного розвитку будь-якої країни майнові злочини зростають, проти особи, особливо злочини проти життя, стають більш рідкими.

Найбільш високим рівнем злочинності характеризувалася зона Карибського моря, що почасти пов'язується стратегічним положенням Антильських островів між Південною і Північною Америками. У цьому районі поширені контрабанда, нелегальна

торгівля наркотиками і зброєю, а також застосування насильства. Далі, винятково важливу роль для цих країн відіграє туризм, що будить у місцевого населення нові очікування, за таких умов туристи легко стають жертвами злочинів. Туризм на Антильських островах, з одного боку, піднімає економічний добробут, забезпечує нові робочі місця, але, з іншого боку – руйнує місцеві громади, породжує уявлення про цінності, що суперечать традиційним нормам життя місцевого населення.

Поряд з Японією та Непалом був відзначений більш низький рівень злочинності в окремих країнах Північної Африки і Близького Сходу. У таких країнах, як Єгипет, Саудівська Аравія й Алжир, ситуація зі злочинністю досить стабільна, що насамперед зумовлюється збереженням традиційних соціальних структур – системи тісних родинних зв'язків, ісламського законодавства і традиційної системи життєздатних релігійних цінностей.

Другий збір даних, як і перший, показав, що насильницькі злочини поширені головним чином у країнах, що розвиваються, а майнові – у розвинутих індустріальних. У період з 1975 по 1980 рр. насамперед збільшилася кількість (по всьому світі) злочинів, пов'язаних з наркотиками на 120 %. Країни, що розвиваються, реагували на ріст злочинності посиленням своєї поліції, але і роль общинно-племінних судів (неофіційне реагування) у них залишається ще значною.

Спостерігається, що злочинність розвивається хвилеподібними циклами: вона росте, потім знижується і потім знову росте протягом певного періоду часу від 50 до 100 років.

У середні віки майнові злочини (крадіжка, приховування майна, добутого злочинним шляхом) були досить поширені, але, звичайно, не настільки великих масштабах, як сьогодні. Пограбування й особливо вбивства складали значну частину злочинів. Злочини проти життя охоплювали до 20 % усіх кримінально карних діянь, тоді як зараз (наприклад, у ФРН) вони скоротилися до 0,1 %.

У середні віки була відсутня підліткова злочинність. Оскільки тривалість життя була значно коротшою, ніж зараз, основну масу населення складали молоді люди віком до 35 років. Перехідного віку між дитинством і станом дорослої людини практично не існувало, дитина відразу переходила з дитинства у світ дорослих.

Оскільки жінки і дівчата жили в сильно захищеному соціальному оточенні середовищі і до того ж суворо контролювалися

неформальними методами, жіноча злочинність була вкрай незначна і складалася головним чином у виконанні допоміжних завдань при підготовці і вчиненні злочинів чоловіками.

Таких «вільних птахів», що грабували лише багатих, поділяли здобич між бідними й убивали лише тоді, коли мова йшла про самооборону чи про справедливу відплату за заподіяне комусь зло, у дійсності не існувало. Робін Гуд був фантастичним ідеалом для незадоволених селян і існував лише в легендах та міфах.

Організованих злочинців породжували у свій час аристократи і дрібне дворянство; це були злочинці, які діяли за спинами інших. Оскільки в аристократів був одяг з хутряними комірами, чинені ними злочини (збереження награбованого, вимагання тощо) одержали назву «злочинність хутрянних комірів».

Основи для розвитку протиправної поведінки в сучасному суспільстві заклали три всесвітні революції.

– Меркантилістична революція, що йшла за відкриттям Америки європейцями (1492 р.). Вона перетворила європейську соціально-економічну структуру шляхом розгортання всесвітньої системи торгівлі. Почав розвиватися поділ праці між індивідуумами та цілими націями.

– Промислова революція, що почалася близько 1750 р., привела на зміну феодальному, аграрно-ремісничому соціально-економічному ладу – індустріальне суспільство, умови життя в якому визначалися способом виробництва, що базується на великій промисловості.

– Технологічна, або друга промислова революція, що почалася після другої світової війни, була заснована головним чином на автоматизації виробництва. Вона призвела до росту попиту на висококваліфіковану робочу силу, тому погано підготовлені працівники втрачали свої місця і ставали безробітними.

Ці всесвітні революційні процеси впливали і продовжують впливати на масштаби і види протиправної поведінки:

– торгівля, що охоплює увесь світ, і масове виробництво товарів, неймовірно розширили можливості і передумови для злочинних діянь;

– економічні і соціальні зміни, ріст економіки і супровідні його кризи особливо сильно стимулюють майнові злочини, а на злочини проти особи такі зміни менше впливають. Не почувають себе защемленими люди лише в ситуації загального тяжкого матеріального становища. Середньовічні селяни не почували себе в

більш гіршому становищі, ніж аристократія. Це пояснювалося тим, що межі класів були чіткими і непроникними. Після меркантилістичної і першої промислової революції це становище змінилося. Зокрема, з'явилася нова соціальна верства — буржуазія. Але і межі між верствами суспільства стали більш гнучкими і проникними. Ідеологія рівних шансів на успіх, проголошена США, що не враховувала того, що багатьом людям не потрібний надлишок благ для самореалізації, призвела до загального урівнювання і до колосальної недооцінки всіх матеріальних цінностей.¹

¹ Детальніше див.: Шнайдер Г.Й. Зазн. робота. — С. 202 — 210.

Лекція 4

ТЕМА: ОСОБА ЗЛОЧИНЦЯ

4.1. Поняття особи злочинця

Особа злочинця завжди була однією з центральних проблем усіх наук кримінального профілю і в першу чергу кримінології. Історія цієї науки свідчить про те, що найгостріші дискусії кримінологи вели і ведуть саме з приводу особи злочинця. В залежності від соціально-історичних умов, вимог соціальної практики і рівня розвитку науки, по-різному ставилося і вирішувалося питання, що таке особа злочинця, чи є вона взагалі, у чому її особливості, яка роль у вчиненні злочину, як впливати на неї, щоб більше не допустити злочинних дій. Усі ці питання мають велике практичне значення.

Необхідно враховувати, що навіть у такій специфічній сфері, як злочин, людина діє як суспільна істота. Тому до неї треба підходити як до носія різних форм суспільної психології, набутих моральних, правових, етичних та інших поглядів і цінностей, індивідуально-психологічних особливостей. У цілому — це являє собою джерело злочинної поведінки, його суб'єктивну причину, визначає необхідність вивчення всієї сукупності соціологічних, психологічних, правових, медичних (у першу чергу, психіатричних) та інших аспектів особи злочинця.

Особа злочинця являє собою цілісну систему соціальних і психічних властивостей, що утворюють її суспільну небезпечність, яка детермінує вчинення злочину.

У наведеному визначенні відображений органічний зв'язок між загальним, соціологічним і кримінально-правовим змістом поняття особи злочинця: негативні соціальні і психічні властивості складуть характеристику злочинця лише тоді, коли і скільки ці якості проявляться у факті вчинення злочину.

Таким чином, про особу злочинця можна говорити лише стосовно як до суб'єкта злочину, тобто особи, що вже вчинила злочин. До скоєння злочину антисоціальні правопорушні властивості особи, що проявляються, можуть характеризуватися як криміногенні, передзлочинні, але не кримінально суспільно небезпечні.

Особа злочинця відрізняється від законослухняної особи суспільною небезпекою. Остання являє собою систему властивостей особи у вигляді криміногенних інтересів і мотивації, що породили відповідну злочинну поведінку.

Звичайно, не можна визнати, що поняття особи злочинця певною мірою умовне і формальне, оскільки віднесення певних дій до числа злочинних залежить від законодавця. Він, як відомо, може скасувати кримінальну відповідальність за вчинки, що раніше ним розглядалися як злочинні. Не можна не визнати, що в багатьох осіб, що скоїли, наприклад, необережні злочини, можуть бути відсутніми риси, типові для злочинців.

Особа злочинця має тимчасові межі: з моменту вчинення злочину, засвідченого судом, і до кримінального покарання, а не до моменту констатації виправлення. Після відбуття покарання людина вже не є злочинцем, а тому не може розглядатися як особа злочинця. Людина звільняється від покарання не тому, що виправилася, а тому, що минув установлений законом термін покарання. Справжнє виправлення його, якщо під цим розуміти позитивну перебудову системи моральних і психологічних особливостей, ведення соціально схвального способу життя, може мати місце значно пізніше відбуття покарання або взагалі не наступити. В останньому випадку потрібно говорити не про особу злочинця, а про особу, що представляє суспільну небезпеку.

Проте, потрібно вивчати не лише тих, хто вже вчинив злочин, але і тих, чий спосіб життя, спілкування, погляди й орієнтації ще лише свідчать про таку можливість, яка може стати реальністю і не стати такою. Виявляється, у сфері кримінологічних інтересів знаходяться алкоголізм, наркоманія, бродяжництво, проституція та інші неприпустимі антигромадські явища і відповідно особи тих, хто скоює такі вчинки.

Ще в 60-х та 70-х роках ХХ сторіччя у ВНДІ МВС СРСР і ВНДІ Прокуратури СРСР проводилися дослідження якісно-кількісної, статистично вираженої системи суспільної небезпеки особи. Використовуючи метод розпізнавання образу за допомо-

гою ЕОМ, вчені робили прогноз про майбутню поведінку особи. У 70 – 80% випадків, заснований на суспільній небезпеці особи прогноз, виявився виправданим.

Систему особи злочинця утворюють три підсистеми, що включають, у свою чергу, більш дрібні підсистеми і компоненти особистісних властивостей суб'єкта злочину. Це: 1) соціально-демографічна підсистема (стать, вік, освіта, соціальна належність, матеріальне становище, громадянство, психічне здоров'я); 2) соціально-рольова (функціональна), що включає в себе сукупність видів діяльності осіб у системі суспільних відносин як громадянина, члена трудового колективу, сім'янина і т.ін.; 3) морально-психологічна підсистема, яка відображає відношення особи до соціальних цінностей і виконуваних соціальних функцій. Особа характеризується громадянською психологією (відношення до суспільства, держави, ідеологічний і політичний світогляд тощо), що проявляється в громадській діяльності; трудовою психологією (відношення до праці), що проявляється в професійній діяльності; побутовою психологією (відношення до родини, дозвілля) і відповідною поведінкою; правовою психологією (відношення до закону, правопорядку, правоохоронних органів) і адекватними їй вчинками, нарешті, психологією “Я” (самооцінки, “самосвідомості”).

Між підсистемами існує причинно-наслідкова, зумовлююча і функціональна залежність і взаємодія. Стрижнева підсистема особи як злочинця, так і законослухняної особи однакові.

Негативні властивості психології злочинця породжують мотивацію, що і стає причиною вчинення діяння. Мотиви породжені потребами й інтересами особи, актуалізують і конкретизують мотиви поведінки.

В юридичній літературі виділені такі аспекти вивчення особи злочинця: кримінально-правовий, процесуальний і кримінологічний.

У кримінальному праві багато обставин, що характеризують особу (вік, осудність, минула судимість, службове становище і т.ін.) зводяться законодавцем у ранг складу злочину. Особа злочинця за конкретною справою – відправний момент при вирішенні питання про ступінь провини й індивідуалізації відповідальності і покарання, більшість пом'якшуючих і обтяжуючих відповідальність обставин, призначення більш м'якого покаран-

ня, ніж передбачено законом, застосування умовного засудження, визнання особи особливо небезпечним рецидивістом.

У процесуальному відношенні дані про особу злочинця мають важливе значення для правильного визначення напрямку розслідування, побудови і перевірки слідчих версій, для вибору запобіжного заходу, тактики проведення окремих слідчих дій, для з'ясування причин і умов скоєння злочинів.

Кримінологічний аспект вивчення особи злочинця припускає різні “рівні” узагальнення цього поняття: конкретна особа, різні категорії злочинців, загальне поняття злочинця і містить у собі вивчення всіх зовнішніх і внутрішніх обставин, що сформували її як особу. У цьому плані кримінологічний аспект найбільш широкий і містить у собі як кримінально-правовий, так і процесуальний моменти.

4.2. Соціальне і біологічне в особі злочинця

Соціальне і біологічне в особі злочинця – питання дискусійне на всьому шляху розвитку кримінології. Для його вирішення необхідно гранично конкретизувати постановку проблеми, а саме: яка галузь біології мається на увазі дослідником, який наполягає на біологічних властивостях злочинця як вирішальних: антропологія, генетика, біохімія? При цьому не можна плутати біологію з психологією і психіатрією. Необхідно вирішувати питання винятково на статистично достовірному і репрезентативному матеріалі, дотримуючись методу контрольної групи.

Людина – біосоціальна система. Особа людини соціальна. Власне біологічні чи психіатричні властивості без взаємодії з умовами виховання і ситуацією діяння кримінологічно нейтральні. Деякі з них у взаємодії з криміногенними умовами обов'язково можуть стати криміналізуючими психолого-психіатричними факторами, що полегшують вчинення злочинів і направляють поведінку людини у певне русло, найчастіше насильницько-сексуальне. Так, генетичні аномалії можуть стати органічною основою психічних відхилень, а ці останні при взаємодії з криміногенними умовами підсилюють і орієнтують злочини. Давно відмічено статистично стабільну і достовірну залежність агресивних злочинів з деякими психічними аномаліями.

До психічних аномалій (граничних станів), що повинні враховуватися при профілактиці, відносяться психопатія, алкоголізм, наркоманія, розумова відсталість у формі дебільності, що не виключає осудність, травми центральної нервової системи.¹

Що стосується психологічних властивостей особи, її правової, трудової, громадянської і т.п. психології, потреб, інтересів і мотивації, вони не відносяться до психічних чи інших генетичних, психофізіологічних і т.п. детермінантів.

Таким чином, облік біологічних особливостей осіб, що вчиняють злочини, здатний більш повно розкривати механізм злочинної поведінки, допомагає відповісти на запитання, чому ця поведінка приймає ті чи інші конкретні форми. Однак не можна не помітити, що в осудних осіб, первинними і визначальними в механізмі злочинної поведінки є соціальна якість, особливості соціального середовища і соціального розвитку.

4.3. Кримінологічна характеристика особи злочинця

Соціально-демографічна підсистема особи злочинця, як уже відзначалося, містить у собі властивості, пов'язані зі статтю, віком, громадянством, освітою, соціальною належністю, національністю, матеріальним становищем, психічним здоров'ям, алкоголізмом і наркоманією (токсикоманією).

Статистичний “портрет” сукупної особи злочинців в Україні за даними за 2001 р. такий: частка неповнолітніх серед усіх виявлених осіб 11,5%, злочинність жінок склала 12,3%, темпи приросту злочинності неповнолітніх у 2 – 2,5 рази вище темпів приросту дорослої злочинності. У жіночій злочинності привертає увагу зростання питомої ваги насильницької і корисливо-насильницької злочинності, маргинальність, алкоголізм і наркоманія.

За освітнім рівнем між злочинцями і контрольною групою законослухняних осіб у цілому великих перепадів немає. Однак вони присутні в злочинності неповнолітніх – відставання за рахунок другорічництва на один-два класи та у насильницькій і рецидивній злочинності.

¹ Див.: Ушаков Г.К. Пограничные нервно-психические расстройства. – М., 1981.

За соціальним станом традиційно перше місце займають особи без постійного джерела прибутку і без постійного місця проживання. Потім ідуть робітники низької кваліфікації та сфери торгівлі і послуг. Після них – службовці і працівники сільського господарства. Роста частка учнів і студентів, лідерами серед учнів є невстигаючі та учні ПТУ.

Статистичний облік злочинців за їхньою матеріальною належністю до багатих, середніх прошарків, бідних і жебраків ще лише формується. Але актуальність такого аналізу досить велика. Зіставлення рівнів злочинності, зрозуміло, треба вести не лише за абсолютними даними виявлених і засуджених злочинців, але і за коефіцієнтом відповідних соціальних груп населення. Зрозуміло, що, наприклад, кредитно-банківську злочинність представляють багаті і дуже багаті.

Облік мігрантів і переселенців також значимо суттєвий. За рядом регіонів, наприклад, у Києві, до 30 – 40% злочинів припадає на приїзжих.

Алкоголізація і наркотизація злочинців завжди враховувалися кримінальною статистикою, оскільки даний показник безпосередньо пов'язаний із криміногенними умовами злочинності. У 2001 р. частка осіб, що вчинили злочини у стані алкогольного сп'яніння, склала 40%.

У соціально-рольовій підсистемі системи особи найбільшої уваги заслуговує характеристика злочинця за його суспільною небезпекою, аналіз дозлочинної протиправної поведінки. У 2001 р. судимих серед виявлених осіб було 20%.

Для побутових злочинів важливе виявлення ролі суб'єкта, як члена родини: дружини, батька, сусіда, члена груп дозвілля. Для неповнолітніх важлива їхня роль у груповому спілкуванні, проведенні дозвілля, захопленні (хоббі).

Найглибшу підсистему особи як злочинця, так і “слухняного”, складають морально-психологічні властивості: у правовій психології, трудової, сімейно-побутової, міжособистісної, самооцінки (“самосвідомість”). Дефекти правової психології виражаються в злочинній поведінці та відношенні до вчиненого, до правових цінностей – закону, правозастосування та ін. За опитуваннями визначають ступінь правосвідомості, тобто знання кримінального закону, правової психології, відношення до закону і правозастосування, оцінки власного злочину, поведінки по-

терпілого. Криміногенний вплив на втрату страху перед покаранням, знання про високу латентність злочинів, про порушення принципу невідворотності кримінальної відповідальності.

Криміногенно-деформованість моральності і психологія особи формує потреби, інтереси, і, нарешті, мотивацію, що і породжує злочинну поведінку.

4.4. Класифікація особи злочинців

Під класифікацією особи злочинців розуміється розподіл по групах, виходячи з певних критеріїв. Вона має значення для виявлення причин злочинів, для прогнозу про виправний вплив покарання, а також для кримінальної та кримінально-виконавчої нормотворчості.

Слід відзначити, що в курсі кримінології класифікація злочинців розуміється у вузькому і широкому розумінні. У вузькому – це типологія, що заснована на істотних ознаках, закономірно пов'язаних із причинами злочинної поведінки. У широкому розумінні під класифікацією розуміється і типологія і класифікація в уже зазначеному вузькому розумінні. Останню автори курсу називають також угрупованням.¹

Виявляється, що ця суперечка більше стосується термінів: “типологія”, “класифікація”, “угруповання”. Всяка класифікація припускає безліч членування (у нашому випадку злочинців) на визначені класи, групи, підсистеми за всілякими критеріями. У даному випадку класифікація за характером та ступенем суспільної небезпеки називатиметься класифікацією.

За ступенем суспільної небезпеки злочинці групуються на **випадкових**, тобто осіб, що вперше вчинили злочини в результаті випадкового збігу обставин і знаходяться в протиріччі з загальною характеристикою всієї попередньої поведінки; **ситуаційних** – осіб, що вперше вчинили злочини під впливом несприятливих умов формування їх життєдіяльності, але крім цього злочину в цілому характеризуються більш позитивно, ніж негативно; **хитливих** осіб, що вчинили злочини вперше, але правопорушення допускали і раніше, і в цілому характеризуються переважно негативно; **злісних** осіб, що неодноразово вчиняли злочини, здебільшо-

¹ Курс советской криминологии. – М., 1985. – С. 293 – 309.

го і раніше судимих; і **особливо злісних**, тобто осіб, неодноразово судимих (рецидивісти, особливо небезпечні рецидивісти).

За характером суспільної небезпеки, виходячи з домінуючої мотивації, злочинці поділяються на:

- а) економічних (корисливих);
- б) насильницьких (включаючи корисливо-насильницькі і опір представникам влади);
- в) службових;
- г) державних;
- г) військових;
- д) необережних.

Виділені групи осіб не завжди виступають у “чистому” вигляді, серед них можливі певні поєднання.

Класифікація може проводитися і за систематизацією глав та розділів в Особливій частині КК.

Крім того, класифікація може проводитися і за іншими підставами. Все залежить від завдань і мети, що ставлять дослідники. Наприклад, класифікація, заснована на суто демографічних даних (за статтю, віком, освітою тощо); та відомостей про соціальний стан і рід занять і т.ін.